

УДК 930.25+94:929.7-054.4(477)“18”

Савченко Олексій Олександрович
науковий співробітник
відділу пізньосередньовічної, ранньомодерної
та нової історії України,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
Alexey89xyz@gmail.com

Savchenko Olexii
Reserch fellow,
Department of Late Medieval, Early Modern
and Modern History of Ukraine,
National Museum of Ukrainian History
(Kyiv, Ukraine)

“ПРИВАТНІ ТАТАРИ” НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ В СКЛАДІ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ В КІН. XVI–XVIII СТ.

‘PRIVATE TATARS’ IN UKRAINIAN LANDS OF THE POLISH-LITHUANIAN COMMONWEALTH IN THE END OF THE 16th – 18th CENTURY

Анотація

Розвідка присвячена “приватним татарам” на українських землях Речі Посполитої. Метою дослідження є спроба окреслити особливості даної служивої категорії, та проаналізувати участь татарських підрозділів у військових діях під час козацьких повстань та рейдів кримців. Автор розглядає татар таких потужних родин як Острозькі, Заславські, Корецькі, Сенявські, Вишневецькі, та намагається проаналізувати їх службові обов’язки. Вперше вводиться до обігу ряд джерел, що розкривають окремі аспекти повсякденного життя татар на Волині і Поділлі, та їх участь у війнах за межу між окремими шляхетними родами.

Ключові слова: служиві татари, приватні армії, хоругва, ротмістр, магнати.

Summary

The article is dedicated to private Tatars in Ukrainian lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth. Its aim is to describe the features of this service social category and to analyze the involvement of Tatar units into military conflicts during the Cossack uprisings and raids of the Crimeans. The author considers the Tatars of such powerful families as Ostrozhski, Zaslavski, Koretski, Senyavski, Vyshnevetski, and tries to analyze their duties. A number of sources are introduced. They reveal certain aspects of everyday life of Tatars in Volhynia and Podillya, and their participation in wars for boundaries between noble families.

Key words: Service Tatars, private armies, khoruhva, rotmistr, magnate.

Історія україно-татарських зв’язків на сьогодні викликає жвавий інтерес дослідників. Цікавим прикладом цих взаємин на території Правобережної і Західної України були “західні татари” (також відомі як польські, білоруські, литовські, волинські, галицькі, служиві татари, або “татари-ліпка”) – окрема група населення тюркського походження, яка сформувалась внаслідок осадження кочівників на землях, які входили до складу Великого Князівства Литовського і Корони Польської впродовж XIV–XVIII ст. Західні татари тривалий час проживали на території Волині, Поділля, Київщини та Галичини. Вони залишили помітний слід в історії та культурі українських земель. Дана розвідка має на меті розкрити особливості їхньої військової служби у складі армій магнатів українських земель Великого князівства Литовського і Речі Посполитої, а також познайомити з окремими епізодами їхнього повсякденного життя.

Дана тема, на жаль, досліджувалась лише побіжно. Західних татар на українських теренах, їх інтелектуальне життя і духовну культуру досліджує М. Якубович¹. Приватній армії князя В. Д. Заславського присвячені праці

---

¹ Якубович М. Іслам в Україні: історія і сучасність. – Вінниця, 2016. – 263 с.; Його ж. Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI–XX сторіччя: історична ретроспектива // Наукові записки. Серія історичні науки. – Острог, 2010. – Вип. 2. – С. 186–196.

І. Гаврилюка². Побіжно цієї теми торкалися також Д. Вирський³⁴, А. Конопацькі⁵, К. Гурські⁶, П. Боравський⁷, Я. Віммер⁸. Окремі аспекти висвітлював і автор^{9,10}. Джерельна база представлена матеріалами з Центрального державного історичного архіву України у м. Києві (далі – ЦДІАК України)¹¹ а також раніше опубліковані дані¹².

Татари на службі в Речі Посполитій мали строкату соціальну структуру і статус, що залежав від часу і способу їх прибуття, положення в Орді та регіоні розселення. Тому серед дослідників єдиної їх класифікації немає. Тим не менше, на українських теренах у XVI–XVIII ст. виразно фіксуються такі групи як “татари господарські” (великокнязівські і королівські татари, які служили у коронних хоругвах, очолювали власні загоны, мали слуг і клієнтів), “татари-козаки” (особисто вільні татари на військовій службі, які формували загоны “господарських татар” або гарнізони при замках, за що отримували платню чи дрібний наділ землі) та “приватні татари” (особисто залежні татари, які мешкали у володіннях магнатів і шляхти, служили в приватних арміях)¹³. Такий поділ не був сталим. Чимало татар змінювали протягом служби свій статус, переходили з приватних загонів у коронні і навпаки. Дана розвідка присвячена татарам в арміях магнатів українських земель Речі Посполитої.

Важливою умовою становлення інституту служивих татар було існування приватних (надвірних) армій – озброєних загонів, призначенням яких була охорона магната, його маєтку та володінь. Подібне явище мало місце у багатьох європейських та азійських країнах і мало глибоке історичне коріння. Процес формування “надвірних військ” у Великому князівстві Литовському і Королівстві Польському активно спостерігається протягом XVI–XVII ст., а впродовж XVII–XVIII ст. вони відігравали значну роль в історії Речі Посполитої. Появу “надвірних” армій обумовили такі фактори, як широкі шляхетські привілеї і вольності, наявність великих земельних володінь, фінансові статки та чисельні клієнти і слуги у впливових аристократичних родів. Усе це дозволяло створити не лише власні збройні сили (що іноді перевищували королівські), а й будувати фортеці, вести власними силами війни і укладати міжнародні угоди. Приватні загоны створювались на кошти магнатів, чисельність і ефективність війська залежала від фінансових можливостей роду. Дружини були добре озброєні, мали військову підготовку, гарну платню і не підпадали під владу гетьмана (хіба що за згоди магната чи під час “подвійного підпорядкування”). Часто їх використовувались у боротьбі за політичний вплив, для розправи над супротивниками чи опонентами, у війнах за розмежування із сусідами тощо. Нерідко їх залучали для боротьби проти ворожого вторгнення та походів до Кримського ханства, Валахії, Угорщини, Московської держави¹⁴.

У XVI – перш. пол. XVII ст. татари перебували у військах більшості магнатів українських земель Речі Посполитої. Їхні хоругви утримували такі відомі шляхетські роди, як Острозькі, Заславські, Вишневецькі, Корецькі, Сенявські. З них формували загоны “надвірної гвардії” і “надвірних хоругв”. Вони становили кінні підрозділи, які набирались з числа збіднілої еліти татар-осадників або “татар-козаків”. “Надвірна гвардія” була не чисельною (бл. 50–100 вояків) і формувалася переважно з іноземців, які постійно перебували при дворі і

2 Гаврилюк І. Приватні війська князя Владіслава Домініка Заславського (1618–1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.: дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.02. “Всесвітня історія”. – К., 2015. – 290 с.; Його ж. Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648–1649 рр.) // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – К., 2013 – Вип. 116. – С. 14–17.

3 Вирський Д. Виправа князя С. К. Корецького у степове Побужжя (серпень-жовтень 1644 р.). // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 26–38.

4 Вирський Д. Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.). – К., 2016. – 299 с.

5 Конопацькі А. Życi religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego. – Warszawa, 2010. – 255 s.

6 Górski K. Historyja jazdy polskiej. – Kraków, 1894. – 363 s.

7 Borawski P. Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów // Pręgląd Historyczny. – Warszawa, 1992. – № 83 / 1. – S. 65–81; Borawski P., Dubinski A. Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje. – Warszawa, 1986. – 272 s.

8 Wimmer J. Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku. – Warszawa, 1965. – 382 s.

9 Савченко О. “Реєстр 1844–1845 років” як джерело з історії татар Волині і Поділля // Науковий вісник НМІУ. – К., 2017. – Вип. 2. – С. 294–298.

10 Савченко О. Локалізація “татар-осадників” на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 89–98.

11 Центральний державний історичний архів України у м. Києві (далі – ЦДІАК України). – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23 – Арк. 46–5аБ, 5б–6б; Там само. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 67б.

12 Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. І. – К., 2012. – 680 с.; Ковальський Н. Акт 1603 года раздела владений Острожских как исторический источник // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Вип. II. – Днепропетровск, 1975. – С. 113–117; Малиновський І. Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского. – Томск, 1901. – 693 с.; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст. – Київ-Острог-Нью Йорк, 2004. – 384 с.; Українське повсякдення ранньомодерної доби. – Вип. I. – К., 2014. – 776 с.

13 Borawski P. Tatarzy w miastach i jurydykach... – S. 66; Koнопaцькі А. Życi religijne Tatarów... – S. 22, 23.

14 Гаврилюк І. Приватні війська князя Владіслава Домініка Заславського... – С. 50; Wimmer J. Wojsko polskie... – S. 22, 23.

супроводжували свого наймача. На неї покладався обов'язок охорони резиденції вельможі, його супровід і захист. "Надвірні" ж татарські хоругви були кінними підрозділами, до них набирали татар, які були розселені на військовому праві у приватних володіннях. Вони не входили безпосередньо до магнатського двору (як надвірна гвардія), а мешкали з родинами в передмістях. При потребі їх мобілізували для участі у бойових діях¹⁵.

Особлива роль у формуванні інституту "служивих татар" належить родині Острозьких. Цей князівський рід відрізнявся своєю економічною, політичною і військовою потужністю, володів одним із найбільших доменів у Великому князівстві Литовському і Речі Посполитій. Маєтності Острозьких розташовувались у Волинському, Київському та Брацлавському воєводствах. Представники цієї родини довгий час займали важливі державні і військові посади. Завдяки політиці князів Костянтина (1460–1530) та Костянтина-Василя (1526–1608) Острозьких татарські общини з'явилися в таких населених пунктах як Острог, Луцьк, Розваж, Хорове, Лабунь, Старокостянтинів, Вишнівці, Тернопіль, Кам'янець-Подільський, Ювківці, Дубно, Федорівка (Тудоров), Заріччя, Обухів, та ін.¹⁶.

Одним із найвідоміших місць проживання "приватних татар" була фортеця Острог – центр Острозької ординації, що відіграло важливу роль в обороні регіону. З початку XVI ст. тут мешкали татари "п'ятигорської хоругви" князів Острозьких, яких на поч. XVII ст. налічувалось бл. 50 мусульманських сімей (приблизно 100–150 воїнів, тобто хоругва). Татари в місті жили компактно на вулицях Зарванській і Татарській, де у 1569–1659 рр. розташовувалася мечеть та магазин халляльної їжі¹⁷. Збереглась в місті і "Татарська вежа" ("барбакан"), де служив татарський гарнізон. На поч. XVII ст. татар в місті очолював "Гасеи гетьман татарський...". Поруч із ним проживали бл. 80-ти татарських родин: "<...> Тохия <...> Муса, Малюс, Дечии <...> Богдан Субанович <...> Хазан Ординец, Суфал, Бозар <...> Галей Чемериз, Ян Дула Султанов, Галєи Салюмон, Гази Берда Гаидарович, Юсубъ Секретар <...> Халим, Хазар <...>"¹⁸. "Острозькі татари" залишили помітний слід в історії Волині, зокрема, відзначилися під час боротьби Острозьких зі Станіславом Тарновським в 1570 р. Також вони неодноразово протистояли походам кримців на Волинь. У 1577 р., під час одного з таких рейдів, в бою відзначився Солган П'ятигорець (Татар-Солтан) і 300 "татар-козаків" князів Острозьких¹⁹.

Осадники вели звичний для свого служивого стану спосіб життя. У фондах ЦДІАК України збереглися кілька судових справ, які проливають світло на повсякденне життя татарських загонів, зокрема, скарга пана Миколая Кгедзінського – війта Луцького, який звинувачував Василя Борзобагатого Красенського в тому, що він 1 січня 1584 р. приїхав до його маєтку неподалік Луцька разом із сином і "...татарами дубенськими острозькими, человека около шестидесят в панцырах з сагайдаками <...> з многимъ оружьемъ войне належачим <...> наславши мощно и квалтомъ того сына свого <...> с тими татараы слугами и помошниками на церковь светого Михаила...". З тексту означеної справи стає відомо, що загін Василя Борзобагатого Красенського (до якого входив його син, слуги, "приятелі" та 60 "дубенських і острозьких татар") пограбували маєток місцевого пана, захопивши коштовні речі, худобу та інші статки. Також дісталось і місцевій церкві Св. Михайла, з якої вони не лише прихопили начиння, а й "...у тоє церкви замок отбити дворы выбити и тело небожчика Матфея Волошинина выкопавши и з собою повезти до Жидичина..."²⁰.

Про продовження цієї історії 2 січня 1584 р. можна дізнатися зі скарги пана Рафала Кгутовського на того ж Василя Борзобагатого Красенського. Той вночі "...годин зо две перед днемъ <...> з сыномъ своимъ Костентиномъ и с татараы его млсти князя Костентина Острозского, воеводы киевского, острозькими и дубенськими <...> з розными бронями войне належачими, наехавши мощно квалтом на двор и имене мое Подлсцы <...> и жону, детей, слуг и подданных моих позбивал и поранилъ...". Самого ж господаря також побили і з собою вивезли до Жидичива, а його оселю "...отбивши замокъ <...> до коморы <...> побрали речей немало..."²¹.

15 Гаврилюк І. Функціонування приватних магнатських армій... – С. 16.

16 Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 85; Якубович М. Іслам в Україні...; Якубович М. Татарсько-мусульманське населення...; Górski K. Historyja jazdy...; Савченко О. Локалізація "татар-осадників"...; Скаврон Б. Татарські сліди в Галичині / [Ел. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini> (дата звернення 18.03.2017). – Назва з екрана.

17 Якубович М. Іслам в Україні...; Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 61.

18 Описи Острожчини... – С. 89–91.

19 Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 52; Ульяновський В. Князь Василь – Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – К., 2012. – С. 602.

20 ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23 – Арк. 46–5аб.

21 Там само. – Арк. 56–66.

Схожа справа також опублікована у збірці джерел з історії повсякденності Волині. В ній наводиться скарга луцького гродського писаря Петра Мложовського на того ж Василя Борзобагатого та його служивих татар, які постійно чинили кривди мешканцям сіл Колчин та Звоз біля Луцька²². Ці документи містять цінну інформацію про те, що татарська хоругва князів Острозьких розміщувалась також і в м. Дубно, недалеко від м. Острога.

Інше джерело також згадує, що в 1575 р. татари К. Острозького в “...кількадесят коней” здійснили “наїзд” на пана М. Мишки-Варковського²³. В липні 1603 р. пан Юрій Кирдей-Мильський у скарзі до Луцького гродського суду також згадував стрільців з татарами, що “...до п'ятдесяти с сагайдаками...ходили погрожаючи челяди моеї...”²⁴. Збереглося чимало подібних документів, що фіксують “активність” приватних татар та використання їхніх послуг у конфліктах магнатів і шляхти із сусідами. З цих справ видно, що татарські загоны на приватній службі були вправними у військовій справі та гарно озброєними. Тому не дивно, що місцева шляхта і князі часто залучали їх до вирішення своїх особистих проблем: суперечок із сусідом за “межу”, зведення рахунків з “неприятелем”, пересічного грабежу або інших конфліктних ситуацій, які були звичним явищем для тогочасного шляхетського середовища.

Татари, які служили в хоругві князів Острозьких, разом із родинами жили і у спорудженій К. Острозьким фортеці Старокостянтинів, розташованій на торговому шляху Речі Посполитої з Кримом і Туреччиною, що мала важливе оборонне значення. У передмісті Старокостянтинова – Стариках, татари мешкали у 24-х будинках, в кожному з яких розміщувалось по 2–3 сім'ї. На поч. XVII ст. в місті діяла мечеть та жив мулла. У 1636 р. до 60-ти татарських будинків було і у Новому місті біля Старокостянтинова: навіть наприкінці XIX ст. тут згадувались татарське кладовище і вулиця²⁵.

Татарські “хижники” (“стрільці”), які служили в хоругві князів Острозьких, у XVI – на поч. XVII ст. проживали і у передмісті Острога – Заріччі²⁶. Одним із найбільших татарських поселень з поч. XVI ст. було с. Ювківці. Хоча місцева община була доволі чисельна, мечеть тут згадується лише з 1680 р. На сьогодні у селі збереглися залишки великого мусульманського кладовища (мазару) – більше двохсот поховань²⁷.

Утримувати на службі татарські підрозділи з колишніх володінь Острозьких продовжували князі Заславські, які походили від молодшого сина Василя Федоровича Острозького – Юрія (1432–1500). Після згасання чоловічої лінії Острозьких у 1620 р. до Заславських відійшла значна частина їхнього домену на Волині, Київщині і Брацлавщині (зокрема поселення, де компактно проживали татари). У першій пол. XVII ст. Заславські стали однією з найбагатших родин Речі Посполитої, представники роду були каштелянами та воеводами, а князь Владіслав Домінік Заславський напередодні “Хмельниччини” володів більш ніж 52 містами і 800 селами, утримував одну з найчисельніших приватних армій, яка, за підрахунками дослідників, в різний час налічувала 1 000–2 500 воїнів. У складі цього його війська зафіксовано щонайменше 2 татарські хоругви по 100–150 вершників²⁸, зокрема, вже згадувана хоругва із Дубна на чолі з поручником Покацьким (Сохацьким), яку джерела фіксують у 1648–1649 рр. Дослідник І. Гаврилюк згадує подану у жовтні 1651 р. до Луцького земського суду скаргу на князя В. Д. Заславського щодо відшкодування збитків, завданих двома командирами його надвірних татарських хоругв, які на чолі своїх загонів пограбували підданих Данила Єловицького у с. Плоска і вивезли награбоване до Дубна. Самі жовніри цих загонів проживали в Острозі і Старокостянтиніві. В приватній армії князя траплялися й інші вихідці зі сходу. Зокрема, татарське або турецьке походження приписують одному з найвизначніших ротмістрів Заславських – Станіславу Гурському, якого в одному з листів називають “турчин”. На початку повстання Б. Хмельницького він очолював козацьку “кварцяну” і гусарську хоругви, а згодом командував полком, брав участь у битвах під Жовтими Водами, Зборовом, Берестечком, Батогом, у 1654 р. загинув біля с. Хорове²⁹.

Татарські загоны перебували і в приватній армії Корецьких (гербу “Погоня”) – впливового князівського роду XVI – перш. пол. XVII ст. Вони відігравали важливу роль в обороні “південних рубежів” Великого князівства Литовського і Речі Посполитої та неодноразово брали участь у військових походах проти Османської імперії та Кримського ханства. Татари з їхніх дворів ще у 1620 р. воювали як підрозділ польської армії в битві під Цецорою, під час якої князь Самійло Корецький (1586–1622) потрапив до турецького полону. Згодом про

22 Українське повсякдення ранньомодерної доби... – С. 384.

23 Малиновский И. Сборник материалов... – С. 467–468, 472.

24 ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 676.

25 Зуц Н. Описание города Старокостянтинова от начала и до наших дней (1561–1884). – Староконстантинов, 1884. – С. 5; Борилук Д. Місто Старокостянтинів... – С. 53–54; Якубович М. Іслам в Україні... – С. 5.

26 Ковальський Н. Акт 1603 года... – С. 132.

27 Якубович М. Іслам в Україні...; Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – С. 61.

28 Гаврилюк І. Функціонування приватних магнатських армій... – С. 16.

29 Там само. – С. 14, 25, 40, 82, 125.

“татар і черемисів” з околиць м. Корця згадував у мемуарах Ян Флоріан Тишинський (1640–1704). В описі свого дитинства, яке припало на початок “Хмельниччини”, він зазначав, що в 1648 р. його врятували від козаків і вивезли до родичів приватні татари на чолі з Байрашем Асламовичем, “...котрий хоругву носив у пана Тарасовського”³⁰. У Корецьких служив і Криштоф Гарниш, який у 1649 р. був ротмістром татарської хоругви. Цікаво, що раніше він очолював козацьку хоругву, зокрема, під час рейду князя С. Корецького в степ проти татар у серпні – жовтні 1644 р. В цьому “виїзді” також брали участь 200 татарських вершників на чолі з Самійлом Голубом з Морозовичів – шляхетської родини, тісно пов’язаної з українським козацтвом. Його родичем був гетьман Олефір Голуб, один із лідерів походу до Криму 1628 р. М. Дорошенка, Мехмеда III і Шагін Гірея³¹. Татари в господарствах Корецьких могли дотримуватись ісламу³². Це дає підстави стверджувати, що вони не були колишніми полоненими, адже це право рідко залишали невільникам.

Одну з найпотужніших приватних армій в Речі Посполитій утримували князі Вишневецькі. Цей потужний рід брав активну участь у політичному і військовому житті держави. Серед їхніх приватних загонів джерела неодноразово фіксують татар і черемисів. Найчастіше ці згадки стосуються часів Яреми Вишневецького. Зокрема, дві сотні його татар на чолі з ротмістром Стефаном Ліпським у 1637–1638 рр. придушували козацькі повстання під проводом Павлюка (Бута) і Остряниці³³. Дослідник І. Гаврилюк описує татарську хоругву, яку очолював поручник Ян Дубровський. Цей загін здійснив наїзд на слободу Буків – маєтність Анджея Суходольського³⁴. В 1654 р. ротмістр коронної татарської хоругви Станіслав Зігмунд Друшкевич у щоденнику зазначав, що 120–150 “литовських і ординських татар з черкесами” при 120–150 конях брали участь в облозі і штурмі м. Буші. Серед них були татари, які раніше служили покійному воєводі руському Єремії Вишневецькому та, вірогідно, продовжили службу вже у коронному війську³⁵. В армії Вишневецьких були й інші “східні народи”. В 1649 р., під час боїв із козаками біля м. Лоева (суч. Білорусь), польний гетьман Януш Радзивілл звернув увагу на те, що серед козаків були колишні “черемиси Вишневецького”, які маскувалися під кримських татар та намагалися налякати жовнірів вигуками “Алла! Алла!”³⁶.

Варто зазначити, що етнічний склад хоругв не завжди відповідав їхній назві (валаські, татарські – Авт.), хоча переважно особовий склад татарських хоругв комплектувався вихідцями зі степу; іноді їх очолювали не-татари. Вихідці зі сходу служили і в інших загонах легкої кінноти, зокрема, в “козацьких”. Так, 6 рот із 9-ти приватних військ воєводи руського Яреми Вишневецького під Берестечком у 1651 р. склали козацькі хоругви. На чолі однієї з них стояв ротмістр Ассан, ім’я якого вказує на татарське походження. Крім хорунжого, реєстр фіксує інші тюркські імена: Мухарем, Селім, Хасен, Осман, Мамбет, Солтангул, Кічагелди, Шабан, Темербек та ін. В козацькій хоругві князя Яреми служив також татарський князь Александр Кричинський – майбутній ротмістр коронної татарської хоругви, який у 1672 р. очолив повстання татар-ліпка, прийняв підданство султана Мехмеда IV та отримав титул “бей міста Бару”³⁷.

Татар утримували на службі і князі Сенявські (Синявські, Сенявські) – шляхетний рід гербу “Леліва”, який у XVI–XVIII ст. володів значними маєтками на Галичині та Поділлі. Представники цієї родини неодноразово брали участь у війнах та виправах проти турків, татар, волохів, з яких привозили чимало полонених³⁸. Сенявські відігравали важливу роль в обороні південних кордонів Речі Посполитої від татарських і турецьких набігів. З цієї метою Сенявські розбудували низку фортець і поселень (Бережани, Калущ, Бурштин), що стали важливими опорними пунктами і в околицях яких відбулось чимало відомих битв з Кримським ханством і ногайською Ордою.

Не дивно, що згадки у джерелах про осадження татар стосуються саме цих фортець. Галицькі татари потребують окремого дослідження, тому лише зазначимо, що в околицях розташованої на перетині торговельних шляхів фортеці Бережани (Тернопільська обл.) у джерелах згадується засноване колишніми татарськими бранцями передмістя Адамівка, де проживали вірменська, єврейська і татарська громади. Можна припустити, що останні тут з’явилися саме завдяки родині Сенявських³⁹.

Одна зі згадок про татар на землях Сенявських фіксується під час чисельних походів Кримського ханства

30 Dwa pamiętniki z XVII wieku: Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tyszyńskiego. – Wrocław, 1954. – 123 s.

31 Алфьоров О. Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кінця XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. іст. наук: спец. 07.00.01. “Історія України”. – К., 2012. – 290 с.

32 Вирський Д. Виправа князя С. К. Корецького... – С. 28.

33 Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 83.

34 Гаврилюк І. Функціонування приватних магнатських армій... – С. 59.

35 Borawski P., Dubinski A. Tatarzy Polscy... – S. 83.

36 Джерела з історії Національно-визвольної війни... – С. 307.

37 Górski K. Historyja jazdy polskiej... – S. 58.

38 Nagielski M. Sieniawski Mikołaj h. Leliwa // Polski Słownik Biograficzny. – Warszawa – Kraków, 1996. – Т. XXXVII / 1. – S. 130–135.

39 Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Т. I. – Warszawa, 1880. – S. 418–420.

на Галичину, Поділля і Волинь часів “міжкоролів’я” у Речі Посполитій (1574–1576). Один із походів, описаний у “Хроніці” Бартоша Попроцького, відбувся у вересні–жовтні 1575 р. Вньому ординцям протистояли сили польного коронного гетьмана Миколая Сенявського (пом. 1584). “Хроніка” повідомляє, що населення навколишніх земель знайшло захист у м. Синява (нині – Стара Синява Хмельницької обл.), в якому проживали і татари з родинами. Кілька татар таємно покинули табір, налагодили контакт із нападаючими та допомагали їм здобути місто, в той час, як їхні “негідні жінки” зіпсували гармати, заливши ті водою. Проте підмога, що вчасно підійшла, дала змогу відбити напад. Одного з “перебіжчиків” згодом стратили кримці, звинувативши у своїй поразці. Цей епізод дозволяє з’ясувати, що у Синяві мешкали татарські родини – ймовірно, приватні татари М. Сенявського. Припускаємо, що вони оселились у володіннях князя незадовго до тих подій (можливо, в першому поколінні) і, швидше за все, не були полоненими. На це вказує низка фактів. Зокрема, вони продовжували зберігати контакти зі “степом” і володіли татарською мовою, що дозволило їм зв’язатись з ординцями. Також у них були сім’ї (жінки), в той час як полонені частіше були самотніми. Важливо і те, що їхні дружини вчинили серйозний злочин – зіпсували артилерію. Це також може вказувати на їхнє походження зі степу. Варто зазначити, що подібні випадки були поодинокими. В переважній більшості татари залишались вірними службі й досить ефективно воювали проти кримців і ногайців. У складі військ М. Сенявського, які в 1575 р. врятували Синяву, були татарські (“п’ятигорські”) хоругви. Одну з них очолював “черкеський князь” і коронний хорунжий Темрюк Шимкевич (Шимкович)⁴⁰. Про “п’ятигорських” (черкеських князів) на “господарській службі” – Касіма і Гаврила Канбулатовича, Темрюка Шимкевича, Олешка – джерела згадують з др. пол. XVI ст. Їх пов’язують з черкаським старостою, козацьким ватажком і князем Дмитром Байдою Вишневецьким (пом. 1564), з яким вони “водили дружбу” після його війн на Кавказі. За однією з версій, саме він запросив їх на службу до Корони. Найвідоміший з них – Темрюк Шимкович – був на господарській службі за правління Сигізмунда II Августа (1548–1572), Стефана Баторія (1576–1586) та Сигізмунда III (1587–1632). Він очолював набрану коштом державної скарбниці з татар і черкесів хоругву з 60-ти вершників під гербом “Леліва” (Leliwa), брав участь у відбитті рейду 1575 р. на Синяву і переслідуванні татар на чолі з кримськими “царевичами” Адил Гіреєм і Газі Гіреєм. “Гербовник родин татарських” зазначає, що в 1596 р. Темрюк Шимкович протистояв козацьким загонам у Каневі під час повстання С. Наливайка. В 1601 р. він отримав шляхетство і 4 села, а його діти прийняли православ’я, але їхній рід невдовзі згас⁴¹.

Татари були на службі і в інших шляхетських родинах, що мали володіння на українських землях Речі Посполитої: Радзівілів, Ляскоронських, Конєцпольських та ін. Тому дана тема не може бути висвітлена в межах однієї статті. Зазначимо лише, що з огляду на постійні зв’язки порубіжної шляхти зі степом (мирні і військові), бажання колонізувати та освоїти свої значні володіння, а також потреба у професійній легкій кінноті, призвели до поширення татарських підрозділів серед заможної шляхти “порубіжжя”. Переважно татари походили зі служивого стану, меншою мірою – з колишніх полонених. Чіткою межею для історії татар-осадників була “Хмельниччина”, адже надвірні загопи в 1648 р. одними з перших відправили на війну з козаками. Після низки поразок польського війська й утворення Гетьманщини, частина татар мігрувала з означеного регіону та перейшла до татарських хоругв коронного війська, кількість яких з 1652 р. швидко зростала.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Borawski P.* Tatarzy w miastach i jurydykach Radziwiłłów / P. Borawski // *Pregląd Historyczny*. – Warszawa: DiG, 1992. – Tom 83. – Numer 1. – S. 65–81.
2. *Borawski P., Dubinski A.* Tatarzy polscy. Dzieje, obrzedy, legendy, tradycje / P. Borawski, A. Dubinski. – Warszawa: Iskry, 1986. – 272 s.
3. Два пам’ятники з XVII wieku Jana Cedrowskiego i Jana Floriana Drobysza Tyszyńskiego. Wydał i wstępem poprzedził A. Przyboś. – Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolinskiх, 1954. – 123 s.
4. *Dziadulewicz S.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce / S. Dziadulewicz. – Wilno: Skład główny w Polskim antykwaryjacie naukowym Hieronima Wildera, 1929. – 538 s.
5. *Górski K.* Historyja jazdy polskiej / K. Górski. – Kraków: Księgarnia Społka Wydawnicza Polska, 1894. – 363 s.
6. *Konopacki A.* Życi religijne Tatarów na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego / A. Konopacki. – Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego. – 255 s.
7. *Nagielski M.* Sieniawski Mikołaj h. Leliwa // *Polski Słownik Biograficzny*. – Warszawa-Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1996. – T. XXXVII/1. – S. 130–135.
8. *Słownik geograficzny królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. – T. I. – Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880. – 963 s.
9. *Wimmer J.* Wojsko polskie w drugiej połowie XVII wieku / J. Wimmer. – Warszawa: Napoleon V, 1965. – 382 s.

⁴⁰ *Вирський Д.* Війни українні... – С. 52, 67.

⁴¹ *Dziadulewicz S.* Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. – Wilno, 1929. – S. 431; *Borawski P., Dubinski A.* Tatarzy Polscy... – S. 65; *Вирський Д.* Війни українні... – С. 67.

10. *Алфьоров О.* Роль козацько-старшинського роду Голубів в історії України другої половини XVI – кінця XVIII ст.: автореферат дисертації на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01. "Історія України" / О. Алфьоров; Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. – Київ, 2012. – 290 с.
11. *Борилюк Д.* Місто Старокостянтинів в оборонній системі князів Острозьких у Південно-східній Волині / Д. Борилюк // Наукові записки Національного університету "Острозька академія". Історичні науки. – Острог: Національний університет Острозька академія, 2011. – Вип. 17. – С. 53–54.
12. *Вирський Д.* Виправа князя С. К. Корецького у степове Побужжя (серпень-жовтень 1644 р.) / Д. Вирський // Український історичний журнал. – 2015. – № 1. – С. 26–38.
13. *Вирський Д.* Війни українні: хроніки татарського прикордоння України (XVI – сер. XVII ст.) / Д. Вирський. – Київ: Інститут історії України НАН України, 2016. – 299 с.
14. *Гаврилюк І.* Приватні війська князя Владіслава Домініка Заславського (1618–1656 рр.) в контексті розвитку надвірних армій в ранньомодерній Європі XVII ст.: дисертація на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.02. "Всесвітня історія" / І. Гаврилюк; Київ. ун-т ім. Б. Грінченка. – Київ, 2015. – 290 с.
15. *Гаврилюк І.* Функціонування приватних магнатських армій протягом перших років Хмельниччини (1648–1649 рр.) / І. Гаврилюк // Вісник Київського національного університету ім. Т. Шевченка. – Вип. 116. – 2013. – С. 14–17.
16. Джерела з історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. Т. I. (1648–1649 рр.) / упоряд. Ю. Мицик; редкол.: В. А. Брехуненко та ін.; НАН України, Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Ін-т історії України; Канад. ін-т укр. студій (Едмонтон). – Київ, 2012. – 680 с.
17. *Думин С.* Татарские князья в Великом княжестве Литовском / С. Думин // Acta Baltico-Slavica. – Т. XX. – Wrocław-Warszawa-Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991. – S. 7–50.
18. *Зуц Н.* Описание города Староконстантинова от начала и до наших дней (1561–1884) / Н. Зуц. – Староконстантинов: Типо-литография С. Аренберга, 1884. – 90 с.
19. *Ковальський Н.* Акт 1603 года раздела владений Острожских как исторический источник / Н. Ковальський // Вопросы отечественной историографии и источниковедения. – Вып. II. – Днепропетровск, 1975. – С. 113–117.
20. *Малиновский И.* Сборник материалов, относящихся к истории панов-рады Великого Княжества Литовского / И. Малиновский. – Томск: Паровая типо-литография П. Макушина, 1901. – 693 с.
21. *Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII ст.* / упор. В. Атаманенко; ред. Л. Винар. Укр. історич. тов-во; Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського НАН України. – Київ-Острог-Нью-Йорк, 2004. – 384 с. – (Історичні джерела, Т. 1).
22. *Савченко О.* "Реєстр 1844–1845 років" як джерело з історії татар Волині і Поділля / О. Савченко // Науковий вісник НМІУ. Матеріали щорічної науково-практичної конференції Національного музею історії України (7–9 грудня 2016 р.) / Відп. ред. Б. К. Патриляк. – Київ: Левада, 2017. – Вип. 2. – С. 294–298.
23. *Савченко О.* Локалізація "татар-осадників" на землях Правобережної України в XVI–XVII ст. / О. Савченко // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 89–98.
24. *Скаврон Б.* Татарські сліди в Галичині // Галичина. – 27 березня 2014 р. / [Електронне видання]: Інтернет-версія газ. "Галичина". – Режим доступу: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini> (дата звернення 18.03.2017) – Назва з екрана.
25. Українське повсякдення ранньомодерної доби: збірник документів. – Вип. 1: Волинь XVI ст. / НДІ укр-ва МОН України, ЦЦІА України, м. Київ, ГО "Центр досліджень та відродження Волині". – Київ: Фенікс, 2014. – 776 с., іл. – (серія документальних джерел).
26. *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків / В. Ульяновський. – Київ: Простір, 2012. – 1 370 с.
27. Центральний державний історичний архів України у м. Києві (ЦДІАК України). – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23 – Арк. 46-5аб.
28. ЦДІАК України. – Ф. 21. – Оп. 1. – Спр. 23. – Арк. 56–66.
29. ЦДІАК України. – Ф. 25. – Оп. 1. – Спр. 67. – Арк. 676.
30. *Якубович М.* Іслам в Україні: історія і сучасність / М. Якубович. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2016. – 263 с.
31. *Якубович М.* Татарсько-мусульманське населення Південно-Східної Волині XVI–XX сторіччя: історична ретроспектива / М. Якубович // Наукові записки. Серія історичні науки. – Острог: Національний університет Острозька академія, 2010. – Вип. 2. – С. 186–196.

REFERENCES

10. *Alforov O.* Rol kozatsko-starshynskoho rodu Holubiv v istorii Ukrainy druhoi polovyny XVI – kintsia XVIII st.: avtoref. dysertatsii na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.01. "Istoriia Ukrainy" / O. Alforov; Nats ped. un-t im. M. P. Drahomanova. – Kyiv, 2012. – 290 s.

11. Boryliuk D. Misto Starokostiantyniv v oboronni systemi kniaziv Ostrozkykh u Pivdenno-skhidnii Volyni / D. Boryliuk // Naukovi zapysky Natsionalnogo universytetu “Ostrozka akademiia”. Istorychni nauky. – Ostroh: Natsionalnyi universytet Ostrozka akademiia, 2011. – Vyp. 17. – S. 53–54.
12. Vyrskyi D. Vyprava kniazia S. K. Koretskoho u stepove Pobuzhzhia (serpen-zhovten 1644 r.) / D. Vyrskyi // Ukrainskyi istorychnyi zhurnal. – 2015. – № 1. – S. 26–38.
13. Vyrskyi D. Viiny ukrainni: khroniky tatarskoho prykordonnia Ukrainy (XVI – ser. XVII st.) / D. Vyrskyi. – Kyiv: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 2016. – 299 s.
14. Havryliuk I. Pryvatni viiska kniazia Vladislava Dominika Zaslavskoho (1618–1656 rr.) v konteksti rozvytku nadvirnykh armii v rannomodernii Yevropi XVII st.: dysertatsiia na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk: spets. 07.00.02. “Vsesvitnia istoriia” / I. Havryliuk; Kyivskyi universytet im. B. Hrinchenka. – Kyiv, 2015. – 290 s.
15. Havryliuk I. Funktsionuvannia pryvatnykh mahnatskykh armii protiahom pershykh rokiv Khmelnychchyny (1648–1649 rr.) / I. Havryliuk // Visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu im. T. Shevchenka. – 2013 – Vyp. 116. – S. 14–17.
16. Dzherela z istorii Natsionalno-vyzvolnoi viiny ukrainskoho narodu 1648–1658 rr. T. I. (1648–1649 rr.) / uporiad. Yu. Mytsky; redkol.: V. A. Brekhunenko ta in.; NAN Ukrainy, In-t ukr. arkhieohrafii ta dzhereloznavstva im. M. S. Hrushevskoho, In-t istorii Ukrainy, Kanad. in-t ukr. studii (Edmonton). – Kyiv, 2012. – 680 s.
17. Dumyn S. Tatarskye kniazia v Velykom kniazhestve Lytovskom / S. Dumyn // Acta Baltico-Slavica. – Wrocław, Warszawa, Kraków: Wydawnictwo Polskiej akademii nauk, 1991. – T. XX. – S. 7–50.
18. Zuts N. Opysanye horoda Starokostantynova ot nachala y do nashykh dnei (1561–1884) / N. Zuts. – Starokonstantynov: Typo-lytohrafiya S. Arenberha, 1884. – 90 s.
19. Kovalskyi N. Akt 1603 hoda razdela vladenii Ostrozhsykykh kak ystorycheskyi ystochnyk / N. Kovalskyi // Voprosy otechestvennoi ystoryohrafyy y ystochnykovedeniya. – Dnepropetrovsk, 1975. – Vyp. II. – S. 113–117.
20. Malynovskyi Y. Sbornyk materyalov, otnosiashchykhsia k ystoryi panov-rady Velykoho Kniazhestva Lytovskoho / Y. Malynovskyi. – Tomsk: Parovaia typo-lytohrafiya P. Makushyna, 1901. – 693 s.
21. Opysy Ostrozhschyny druhoi polovyny XVI – pershoi polovyny XVII st. / upor. V. Atamanenko; red. L. Vynar. Ukr. istorych. tov-vo; In-t ukr. arkhieohrafii ta dzhereloznav. im. M. Hrushevskoho NAN Ukrainy. – Kyiv-Ostroh-Niu-York, 2004. – 384 s. – (Istorychni dzherela, T. 1).
22. Savchenko O. “Reiestr 1844–1845 rokiv” yak dzherelo z istorii tatar Volyni i Podillia / O. Savchenko // Naukovi visnyk NMIU. Materialy shchorichnoi naukovo-praktychnoi konferentsii Natsionalnogo muzeiu istorii Ukrainy (7–9 hrudnia 2016 r.) / Vidp. red. B. K. Patryliak. – Kyiv: Levada, 2017. – Vyp. 2. – S. 294–298.
23. Savchenko O. Lokalizatsiia “tatar-osadnykiv” na zemliakh Pravoberezhnoi Ukrainy v XVI–XVII st. / O. Savchenko // Ukrainoznavstvo. – 2016. – № 1. – S. 89–98.
24. Skavron B. Tatarski slidy v Halychyni // Halychyna. – 27 bereznia 2014 r. / [Elektronne vydannia]: Internet-versiia haz. “Halychyna”. – Rezhym dostupu: <http://www.galychyna.if.ua/publication/society/tatarski-slidi-v-galichini> (data zvernennia 18.03.2017) – Nazva z ekrana.
25. Ukrainske povsiakdennia rannomodernoi doby: zbirnyk dokumentiv. Vyp. 1: Volyn XVI st. / NDI ukr-va MON Ukrainy, TsTslA Ukrainy, m. Kyiv, HO “Tsentr doslidzhen ta vidrodzhennia Volyni”. – Kyiv: Feniks, 2014. – 776 s., il. – (seriia dokumentalnykh dzherel).
26. Ulianovskyi V. Kniaz Vasyl-Kostiantyn Ostrozkyi: istorychnyi portret u halerei predkiv ta nashchadkiv / V. Ulianovskyi. – Kyiv: Prostir, 2012. – 1 370 s.
27. Tsentralnyi derzhavnyi istorychnyi arkhiv Ukrainy u m. Kyievi (TsDIAK Ukrainy). – F. 21. – Op. 1. – Spr. 23 – Ark. 4b–5ab.
28. TsDIAK Ukrainy. – F. 21. – Op. 1. – Spr. 23. – Ark. 5b–6b.
29. TsDIAK Ukrainy. – F. 25. – Op. 1. – Spr. 67. – Ark. 676.
30. Yakubovych M. Islam v Ukraini: istoriia i suchasnist / M. Yakubovych. – Vinnytsia: Nilan-LTD, 2016. – 263 s.
31. Yakubovych M. Tatarsko-musulmanske naselennia Pivdenno-Skhidnoi Volyni XVI–XX storichchia: istorychna retrospektyva / M. Yakubovych // Naukovi zapysky. Seriia istorychni nauky. – Ostroh: Natsionalnyi universytet Ostrozka akademiia, 2010. – Vyp. 2. – S. 186–196.